

ПЕРЕТИН КОРДОНУ ЯК ЗАСІБ КОНСТРУЮВАННЯ МНОЖИННИХ МОДЕЛЕЙ СВІТУ В БАРОКОВІЙ ПАЛОМНИЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Жанр паломницької прози був поширеним у середньовічній та бароковій літературі. Мандрівна література перш за все є просторово зумовленою, оскільки її основу складає рух по горизонталі – географічний рух до святих місць – та по вертикалі – шлях духовного очищення. З огляду на цю особливість, стаття досліджує хронотопну структуру жанру паломницької прози, а саме – множинні просторові моделі.

Ідея множинного світу була закладена й розвинена за часів середньовіччя. Якщо антична культура не поділяла простір на божественний та земний, то середньовіччя чітко розділяло духовний та профанний світи. Власне, ця особливість відобразилась в літературі й зокрема в мандрівній. Барокова паломницька проза, на відміну від середньовічної, надавала більшій уваги опису закордонних культур та звичаїв і тому тут важливим постає мотив перетину кордону, який і допомагає конструювати множинний простір твору.

Ключові слова: українське бароко; паломницька література; множинний всесвіт; множинний простір; хронотоп; перетин кордону.

Традиційно вивчення української літератури в школах та університетах розглядає це явище здебільшого як таке, що законсервоване у сільській тематиці. Найбільш широко вона репрезентована за доби реалізму, а саме у творах Івана Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Анатолія Свидницького, Панаса Мирного тощо. З цього приводу Леонід Ушкалов влучно відмітив те, що більшість університетських курсів із української літератури не приділяють належної уваги давній та бароковій добі. Її вивчають швидко, похапцем, немов поспішаючи підвести до «Енеїди» Івана Котляревського, до романтизму, який був здебільшого фольклористичним і етнографічним та реалізму, який розвивався у ключі народництва. Зокрема останній період фактично унеможлилював хронотоп подорожі, оскільки навіть простір міста часто був репрезентований у контексті ворожості.

Проте мотиви перетину кордону й подорожі для української літератури не є чужим або мало розвиненим. Навіть навпаки, історія середньовічного та барокового письменства висвітлює жанр паломницької прози, яка ґрунтується на динамічній основі мандрівного сюжету. А відтак важливо простежити способи просторового вираження цього явища. Та оскільки Середньовіччя та Бароко продукували множинні просторові моделі – важливо більше детально зацентрувати увагу на ролі перетину кордону в конструюванні можливих просторів.

Серед українських медієвістів, які торкаються питання паломницької прози, варто відмітити праці архієпископа Ігоря Ісіченка, зокрема посібник «Історія

української літератури: епоха Бароко XVII–XVIII ст.», у який вміщено оглядові матеріали стосовно наступних барокових пілігримів: Афанасія Филиповича, Іллі Турчиновського, Василя Григоровича-Барського, Паїсія Величковського та Григорія Сковороди. Проте науковець наголошує, що найкращим дослідником цієї галузі є Петро Білоус. Його монографія «Тяжіння Святої Землі: Українська паломницька проза» презентує змістовний зріз мандрівної творчості середньовічних та барокових паломників. Літературознавець, починаючи від заснування руху святою Єленою, закінчуючи дискрибуванням картини світу барокового паломника, проводить унікальне дослідження, що багатоаспектно розкриває всі змістовні грані феномену. Петро Білоус торкається також дослідження часопросторового вираження. Автор звертає увагу на дуальні моделі паломницького світу, який має початок від середньовічної традиції, а категорія «простору» в паломницькому творі є морально-етичною [2, с. 141].

Цінною є думка, що у паломницьких творах є своя міра руху, адже за Мартіном Гайдеггером «простір несе в собі місцевість». Тому для Петра Білоуса важливо підкреслити, що дорога – це рух. У літературі Середніх віків, як зазначив Арон Гуревич, можна виділити дві стадії у розвитку ідеї руху – одночасна реалізація просторового переміщення і зміни внутрішнього стану людини [2, с. 143]. Теми середньовічних та барокових паломницьких текстів побіжно торкався Леонід Ушкалов. Ґрунтовну статтю темі просторового вираження у «Ходіннях» Данила Паломника присвя-

тив Юрій Завгородній, який розглядає хронотоп твору в контексті сакральної географії.

Зважаючи на особливості теми, варто виокремити барокову паломницьку прозу як предмет. У цьому випадку об'єктом є мотив перетину кордону як засіб конструювання множинного художнього простору.

Паломницька проза – літературний твір, у якому пілігрим дискрибує власний досвід ходінь до святих місць. Виникнення паломницького жанру, за Петром Білоусом, спонукали принаймні два чинники: 1) вплив греко-візантійської традиції, яка культивувала «мотив подорожі»; 2) система східнослов'янського фольклору продукувала жанри, в художню структуру яких закладено ідею руху до святинь зокрема (казки, легенди, билини) [2, с. 35–140].

Українська паломницька проза хронологічно поділяється на середньовічну (поч. XII–XV ст.) та барокову (XVII–XVIII ст.). Розрізнялось мале паломництво до місцевих святинь та велике паломництво. Останнє мало на меті відвідування таких духовних центрів як Італія, Віфлеєм, Йорданія, грецькі острови, зокрема Афон тощо. Традиційно паломники не фіксували маршрут до пунктів призначення, але, наприклад, Макарій та Сильвестр відійшли від зразків, записавши маршрут по Україні та Молдові: Новгород-Сіверський – Київ – Фастів – Поволоч – Немирів – Сосновець – річка Буг – Сороки – Яси – Дубровець. Відстані між містами пілігрими вимірюють днями, наприклад, дорога від Києва до Фастова зайняла три дні.

Мандрівка на великі відстані передбачала перетин кордонів, які за часів Середньовіччя та ранньої Модерності не були сталими. Нелегка дорога часто супроводжувалась труднощами на в'їзді до тієї чи іншої території. Наприклад, через складнощі суспільного життя в Італії кожне місто утворювало окрему державу, яка неохоче ставилась до подорожніх. Тому Василь Григорович-Барський досить часто ночував під міськими мурами. Найбільшими колізіями для паломників оберталась мандрівка до центру всіх християн – Гробу Господнього. З 1517 року Єрусалим належав Османській імперії тому турки повсякчас ставали причиною численних проблем пілігримів. Так Варлаам Ліницький у «Перегринатії» описує зраду свого слуги та ув'язнення. Під час подорожі на Схід на корабель Макарія та Сильвестра напали турки, бажаючи їх ув'язнити за несплату мита.

Фізичний перетин кордону та безпосередньо подорож відбувались у піший спосіб. Якщо фінансові можливості дозволяли – пілігрим винаймав ослів або коней. Також часто фіксувались перетини водного простору на кораблях. Часто пілігрим мав слугу або відправлявся у путь з товаришем.

Середньовічне паломництво

Щоб повніше дослідити просторову модель паломницької барокової прози та її роль у перетині кордонів, варто зупинитися на загальних світоглядних позиціях. І оскільки українське бароко формувалось під потужним впливом середньовічної культури, то почнемо ми саме з неї.

Якщо Античність розглядала світ цілісно, то для Середньовіччя багато важила двоїстість, яка поділяла світ на сакральне та профанне. За такої моделі справ-

жньою, вищою реальністю вважався світ Божественних сутностей. Тому риси видимого світу не були достойними для точного відтворення, та оскільки його зображення так чи інакше потребувало опису – використовувались умовні шаблони [4, с. 52].

У паломницькій літературі їх заклав Данило Паломник своїм твором «Житіє і ходіння Данила, руської землі ігумена», що описує його подорож до Палестини (1106–1108 рр.). Цей зразок став каноном для всіх наступних пілігримів, устаивши основні складові, та спосіб їхньої організації:

– Достовірність оповіді. Автори не лише підкреслювали, що вони «не ложно» пишуть, а й намагались досягти топографічної, географічної та історичної точності. Паломник прагнув до співвіднесення того, що побачив, з тим, що про це сказано у Святому Письмі.

– Побудова композиції твору, яку визначала передусім мета подорожі. У центрі твору – опис святих місць; розповідь про світську частину дороги зведена до мінімуму, а то й зовсім не висвітлювалась.

– Економія уваги. Це зумовлено рецитивністю (читанням уголос) більшості творів давньоукраїнської літератури. Звідси – інформативний, сухий стиль, чітка логічність фактів та аргументів: «*А от Мелетини до Ахия острова верст 100; и ту лежить святыи мученик Исидор, и в том островъ ражається мастика, и вино доброе, и овоцъ вкякий*» [5, с. 28].

– Стриманість у веденні розповіді. Вона пояснюється християнською етикою, що передбачає строгість, контроль над емоціями, повну аскезу: «*И есть путь тяжек велми, и страшен, и безводен; сущь бо горы высоки камены, и сущь разбои мнози, и разбивают в горах тѣх и в дебрех страшных*» [5, с. 65].

– Компілятивність, яка була цілком природним та поширеним явищем. В епоху Середньовіччя авторитет важив більше, ніж оригінальність. Тому цитати, запозичення стійкі формули, літературні кліше сприймалися як звичні прийоми у компонованні твору.

– Мовна організація, що вплітала до старослов'янської книжної мови латину або грецьку мову. Паломники були вимушені засвоювати іноземні мови і заносити їх до своїх творів.

– Художня умовність реалізується у паломницькому творі через осмислення духовної дороги. «Ілюзія життя» тут виражається через лінійний і хронологічний рух у просторі. А проща до святих місць постає як алегоричний образ трансцендентної ідеї.

– Відображення «подвійного світу» в сприйнятті паломника полягає у відтворенні географічної топоніміки, а також у вираженні власних релігійних уявлень та біблійних переказів. Один світ (матеріальний) розкривається поступово, в міру просторового і часового розгортання подорожі, а другий – уже існує в уяві паломника, він апріорі знає про нього зі священних книг. У процесі мандрівки відбувається накладання одного світу на інший, упізнавання одного через інший, поступове їх злиття [2, с. 38–40].

Отже, середньовічне паломництво фіксувало ідею «подвійного світу». Вона була репрезентована у спосіб стику географічної топоніміки із релігійними уявленнями та біблійними переказами: «*Місцеві мешкан-*

ці правдиво розповідають, що в цьому місті [Неаполісі] колись танцювала безсоромна Іродіада і нечестивий Ірод відтяв голову святому Іонану Предтечі, бо й темницю, в якій він був ув'язнений, нині впізнають християни» [3, с. 318].

Фактично це означає одночасне існування двох світів. Ця хронотопна особливість реалізувалось за допомогою специфічного поля жанру, яке притаманне як середньовічним, так і бароковим ходінням:

1. Дорога як алгорія життєвої дороги.
2. Єрусалим як географічна мета дороги.
3. Гроб Господній – духовна мета дороги.
4. Святі місця як сакральні опори.
5. Труднощі в дорозі (бура, спека, напади розбійників, виснажлива втома, голод і спрага та ін.) – алгорія тілесних і духовних випробувань.
6. Собор як символ світобудови.
7. Час мандрівки сприймався як сакральний час, що вимірювався простором.
8. Географічний простір дискретний, що поділяється на такі відтинки:
  - локалізований простір, який часто не зображується, а тільки мислиться – батьківщина;
  - сакральний простір – святі місця;
  - доброзичливий простір, де живуть «свої», єдиновірці;
  - ворожий простір – «чужі», іновірні землі.
9. Чудо як ірраціональний символ.
10. Монастир – осередок благочинності.
11. Святе Письмо, а саме Біблія як простір сакрального тексту.
12. Хрест як символ одночасного руху «по горизонталі» (до Святої Землі), «по вертикалі» – до небес, до духовного осягнення Бога [2, с. 37].

Барокове паломництво

Бароковий світогляд додав до середньовічної структури поліфонічність, активну динаміку, більш відкритий погляд на світ, відкриття нових горизонтів тощо. Воно ширше та сміливіше зверталось до світських тем, до опису пейзажів та культури, яку пізнавав пілігрим. Точні описи храмів відтоді доповнювалися ілюстраціями храмів, пейзажними ескізами. Проявилась літературність, опис переживань іноземних культур та ландшафтів став яскравішим. До прикладу, Іполит Вишенський у своїх «Путешествіях» вдається до дискрипції екзотичної фауни: «птаха струс (страус), як бык дволѣтній (...) аки станет на ногах, то больше человека».

Світськість трансформувала й мету паломництва. Головне призначення мандрівки лишалось незмінним – подорож до святих місць – проте воно часто доповнювалась пізнавально-навчальною метою. Також барокові ходіння остаточно зафіксували семантично-просторові поля жанру, які були закладені «Хоженнями» Данила Паломника: Дорога, Єрусалим, Гроб Господній, Святі місця, чудо, труднощі у дорозі, собор, географічний простір, Хрест (як символ одночасного руху «по горизонталі» – до Святої Землі, «по вертикалі» – до небес, до духовного осягнення Бога) [2, с. 37].

Двоїстість світогляду

Отже, на основі середньовічного та барокового світоглядів варто виокремити такі пункти, важливі для дослідження моделювання простору ходінь:

- поділ світу на сакральне та профанне;
- єдність духовного та фізичного;
- вихід на світські мотиви;
- поліфонічність;
- олітературнення.

Двоїстість світогляду впливає на хронотоп дороги. У ходіннях він не однорідний та розділяється на географічний та символічний плани. Географічний рух – доцентровий рух до центру кола, до найбільшої святині православних вірян – Гробу Господнього. Символічний рух – «божественна істина», до якої прагне автор ходіння. Відповідно сама дорога сприймалась двоїсто: як дорога, що веде від точки А до точки В, так і як шлях очищення, на якому зустрічаються перешкоди та спокуси.

Відтак і поняття кордону не є однорідним, а багатоплановим:

- 1) кордон між державами;
- 2) кордон між конфесіями;
- 3) кордон між духовним та фізичним/сакральним та профанним (розмитий, але присутній);
- 4) кордон між сакральними текстами та особистими враженнями.

Перетин цих меж здійснювався: фізично – у піших подорожах або на транспорті; ментально – за допомогою текстотворення, порівнянь описів святих місць у сакральних текстах та власного досвіду, а також зіставляючи екзотичні культури із рідними; духовно – у молитвах, постуванні, досягненні головної точки – Єрусалиму.

У контексті єдності сакрального та земного просторів поняття кордону та його перетин активізує механізм розведення та розрізнення світів. Хронотопи шляху, святого місця, скель, печери, річки, лісу, темниці, храму, келії більш чітко оприявнюють святе й профанне, не відриваючи їх одне від одного. Середньовічний паломник ігумен Данило зображує Мертве («Содомское») море, переплітаючи його фізичні та містичні властивості: «Исходит из дна моря того смола чермная верху воды тоя, и лежит по берегу тому смола та много; и смрад исходит из моря того, яко сѣра горяща; то бо есть мука под морем тѣм» [3, с. 58]. У барокового автора Василя Григоровича-Барського опис власних вражень від перебування на Афоні доповнює новелістичними прикладами про чуда, що відбувались на Святій Горі [7, с. 315]:

Друга ікона написана у притворі, на кам'яній стіні церкви, і вона явила таке чудо. Один із молодих дияконів підмітав церкву, а коли втомився, пішов до трапезного й попросив у нього чашу вина. Трапезний чи то не мав часу, чи з іншої причини, відмовив. Той розгнівався і пішов у притвор (гадаю, диявол його підбури), і став перед цим образом, і сказав: «Я тобі слугую завжди, чищу й обмітаю тебе, а ти не даєш мені й однієї чаші вина», – і схопив ножа, і вдарив її в лице, і з нього відразу ринула кров, і потрапила в очі того диякона, й осліпила його (...)» [3, с. 128].

У наведеному описі чуда афонського найдавнішого монастиря Ватопед примітний просторовий перетин сакрального й профанного, який активізує чудо. Монах осліплений тілесним бажанням оскверняє символ духовного й відбуває покарання за свою провину. Примітно, що дія відбувається в чітко окресленому просторі храму, а саме у притворі – у прибудові до храмового входу.

Отже, специфіка паломницької прози полягає у виході з буденного простору, пізнанні екзотичної дійсності, доланні кордонів як внутрішніх, так і зовнішніх. Ходіння – це водночас пізнання видимого світу й ментальна подорож вглиб себе, а відтак і до Бога. Труднощі й спокуси, що траплялись на шляху палігрима сприймалися як життєві перешкоди до святості, до очищення. І оскільки цей жанр перш за все працює із просторовим вираженням – то в контексті внутрішніх мандрів простір постає з морально-етичного боку. Проте також важливо виокремлювати принципи моделювання простору в зв'язку із переважуючою картиною світу.

Барокова паломницька проза увиразнила двосвіття. У своєму просторовому вираженні апелює до горизонтальної (Святі Місця) та вертикальної (Бог) площин. Петро Білоус порівнює таку модель із хрестом, адже саме ця фігура поєднує два простори у спільній точці, дозволяючи їм співіснувати окремо, але

нерозривно. Активізація цієї точки відбувалась за допомогою конкретних просторових моделей: шлях, святе місце, скелі, печери, храму та келії.

Дуальність світу розкриває поняття кордону, адже, якщо є межа – значить є світи, які вона розділяє. Тому дуальний в своїй основі світ починає урізноманітнюватись додатковими бінарними позиціями:

- шлях до святині – шлях до очищення;
- Єрусалим – царство Боже;
- рідні краї – екзотичний ландшафт;
- світ вірних – світ невірних;
- опис місця за сакральними текстами – особистий досвід;
- сакральний текст – апокриф, переказ;
- сакральний текст, апокриф, переказ – особистий досвід.

Таке просторове множення, відкриття нових земель, світів є прикметним для епохи раннього модерну. Українська барокова паломницька проза, додаючи до середньовічних канонів елементи світськості, літературності, дала можливість читачам і слухачам розширити не лише духовні межі, а й пізнати світ за міським муром. Барокові ходіння не скасовують подорожі вглиб себе. Вони роблять цю мандрівку ще глибшою заради пізнання зовнішнього та пошуку свого місця у ньому.

Список використаних джерел

1. Білоус П. В. Творчість В. Григоровича-Барського / П. Білоус. – К. : Наукова думка, 1985. – 244 с.
2. Білоус П. Тяжіння Святої Землі: Українська паломницька проза: [монографія] / Петро Білоус. – К. : Академвидав, 2013. – 208 с.
3. Григорович-Барський В. Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Василь Григорович-Барський; [пер. з давньоукр., післям. та прим. П. Білоуса; передм. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 768 с.
4. Гуревич А. Категории средневековой культуры / Арон Гуревич. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
5. Житье и хождение Данила, Русьския земли игумена // Памятники литературы Древней Руси : XII век. – М. : Худ. лит., 1980. – 58 с.
6. Завгородній Ю. Просторово-часова структура «Хожения» игумена Данила в контексті сакральної географії (До 900-річчя давньоруської пам'ятки) [Електронний ресурс] / Юрій Завгородній // Archive.Nndiuvі. – Режим доступу: <http://archive.nndiuvі.org.ua/fulltext.html?id=945>.
7. Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.): [Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Ігор Ісіченко. – Львів : Святогорець, 2011. – 568 с.
8. Ушкалов Л. Від бароко до постмодерну: [есеї] / Леонід Ушкалов. – К. : Грані-Т, 2011. – 552 с.
9. Ушкалов Л. В. Есеї про українське бароко / Леонід Ушкалов. – К. : Факт, 2006. – 280 с.
10. Чижевський Д. І. Літературний український барок: нариси / Дмитро Чижевський. – Харків : Акта, 2003. – 458 с.

Т. Н. Калитенко,

Национальный университет «Киево-Могилянская академия», г. Киев, Украина

ПЕРЕСЕЧЕНИЕ ГРАНИЦЫ КАК СПОСОБ КОНСТРУИРОВАНИЯ МНОЖЕСТВЕННЫХ МОДЕЛЕЙ МИРА В БАРОККОВОЙ ПАЛОМНИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Жанр паломнической прозы был распространенным в средневековой и барочной литературе. Прежде всего, такой тип является пространственно обусловленным, поскольку его основу составляет движение по горизонтали – географическое движение к святым местам – и по вертикали – путь духовного очищения. Учитывая эту особенность, статья исследует хромотопную структуру жанра паломнической прозы, а именно – множественные пространственные модели.

Идея множественного мира была заложена и развита во времена Средневековья. Если Античность не разделяла пространство на божественное и земное, то Средневековье четко делило мир на духовное и профанное. Собственно, эта особенность отразилась в литературе и, в частности, в паломнической. Украинская барочная паломническая проза, в отличие от средневековой, проявляла больше внимания описанию иностран-

ных культур и обычаев. Поэтому здесь возникает важнейший мотив пересечения границы, который и помогает конструировать множественное пространство произведения.

Ключевые слова: украинское барокко; паломническая литература; множественная вселенная; множественное пространство; хронотоп; пересечение границы.

T. M. Kalytenko,

National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine

BORDER CROSSING AS A METHOD OF MULTIPLE WORLDS CONSTRUCTING IN BAROQUE PILGRIM LITERATURE

The border crossing topic is noticeable in the Ukrainian literary context. For instance, Realism considered travel motive as inorganic for the entire national culture. However, border crossing is traditional in the history of Ukrainian Medieval and Baroque literature. In general, pilgrim prose is the literature genre which describes experience of journey to the holy places. That's why border crossing motive is one of the main methods of constructing multiple worlds. The topic of investigation is border crossing as a method of constructing multiple worlds in baroque pilgrim literature. Due to the peculiarities of it, Baroque pilgrim prose is singled out as the subject. The object of study is border crossing motive as method of constructing plural spatial models. The methodology of investigation includes historical, structural and comparative analysis. Scientific novelty of this issue is investigation and describing of Medieval and Baroque pilgrim literature features. For instance, Baroque authors recover their experience in the wider personal context. The main goal of pilgrimage was journey to the holy places but this works included illustrations or wider and emotional description of cultural life in exotic countries. This tradition also fixed the spatial constructions which represents multiverse model. There are roads, holy places, rocks, caves, temples and cells. These chronoscopes improve plural spatial construction in the pilgrim literature. This work is actually for Ukrainian literature in the context of literary theory and spatial analysis. Border crossing motives of Baroque pilgrim prose activates dual spatial constructions and expands the boundaries of Ukrainian cultural and literary life.

Key words: Ukrainian Baroque; pilgrimage literature; multiple universe; plural space; chronotope; border crossing.

© Калитенко Т. М., 2017

Дата надходження статті до редколегії 20.06.17